

Nové a alternativní přístupy k měření vertikální sociální struktury¹

Jiří Šafr

*Institut sociologických studií Fakulty sociálních studií UK,
Sociologický ústav AV ČR*

Tento text navazuje na článek Standardní klasifikace sociálních tříd a statusu z SDA info 99/3 [Krejčí a Matějů 1999]. Nejprve uvádí stručný konceptuální rámec stratifikačních indikátorů, poté se zaměřuje na některé nové a alternativní přístupy k měření vertikálního sociálního postavení, přitom věnuje pozornost těm, které se používají v české sociologii.

Způsoby měření vertikálního sociálního postavení

Indikátory vertikálního sociálního postavení existují ve třech základních konceptech jako profesní škály, třídní kategorie a individuální statusové indexy. Vedle nejrozšířenější metody odvozující postavení člověka z pozice jeho povolání se při jejich konstrukci mohou také uplatnit interakční kritéria, reputace v komunitě, či v případě multidimenzionálních přístupů dílčí statusové indikátory. Výzkum sociální stratifikace bývá nejčastěji realizován pomocí standardních indikátorů (ISEI, EGP, SIOPS)² odvozených z mezinárodní klasifikace povolání ISCO³ [Krejčí, Matějů 2000; Ganzeboom, Treiman 2003], které jsou v teoretické perspektivě členěny na kontinuální a kategoriální přístupy, tedy hierarchické klasifikace (sociální vrstvy), nebo uzavřené sociální třídy (ne však nutně hierarchické).

Při použití a interpretaci stratifikačních indikátorů je třeba vzít v úvahu, co představuje předmět měření. Může to být na jedné straně profesní pozice nebo na druhé individuum; jde tedy o to, zda jejich operacionalizace odvozujeme z kolektivní nebo čistě individuální identity / pozice. Hranice ale není ostrá, nejčastěji se uplatňují v kombinaci obě dimenze, jedna však většinou převládá. V prvním případě je základem operacionalizace profesní pozice v obecné rovině (např. prestiž vykonávaného povolání, shodná pro všechny se stejnou profesí), v druhém znaky uvádějící hodnoty pro každého konkrétního jedince (např. kombinace vzdělání a příjmu). V důsledku toho lze statusové indexy a třídy rozdělit na ty, které klasifikují (nejčastěji profese) na základě existujících kategorií – apriorní klasifikace, a na ty, které vytvářejí v každém souboru dat vždy unikátní kategorie – empirické aposteriori agregáty.

V mezinárodním komparativním výzkumu se uplatňují výhradně apriorní klasifikace, které jsou mezinárodně standardizovány do jedné společné verze, tzv. standardní typologie statusu či třídy (ISEI, SIOPS, EGP). Jistou výjimku představuje profesní škála CAMSIS (viz dále), která existuje v různých národních, přesto však komparovatelných variantách.

Vertikální sociální postavení jedince je skoro vždy nějakým způsobem odvozeno z pracovního zařazení. Orientace pouze na profesní zařazení však s sebou přináší některé problémy a omezení. Lidé mimo pracovní trh nejsou předmětem další sociologické analýzy (a to v době, kdy představují polovinu populace). Opomenout nelze ani otázku, které z případných více zaměstnání jedince je pro určení statusu klíčové. Ignorovány bývají další významné složky sociálního postavení zdůrazňované v postmoderní teorii stratifikace (např. individuální prestiž, životní styl), genderová specifika struktury profesí a dal. O překonání některých z těchto problémů spojených s proměnou profesních struktur a podmínek pracovního trhu (především klasifikace lidí mimo pracovní trh) se snaží některé nové přístupy k měření statusu / sociálních tříd (např. UK NS-SEC / E-SEC, CAMSIS, IES).

Socio-economic Classification (UK NS-SEC a E-SEC)

Na začátku devadesátých let se ve Velké Británii rozpoutala diskuse o revizi resp. vytvoření nové oficiální socioekonomické klasifikace. Důvodem byla existence dvou rozdílných klasifikací (třídní

Rámeček 1. Návrh tříd E-SEC (úroveň 1).

1. Velcí zaměstnavatelé, vyšší vrstva odborníků, manažerů a podnikatelů
2. Nižší manažerské a odborné profese
3. Střední profese
4. Malí zaměstnavatelé a samostatně činní
5. Zaměstnanci a samostatně činní v zemědělství
6. Nižší řídicí a technické profese (mistři)
7. Polo-kvalifikované profese
8. Rutinní profese
9. Nikdy nepracující a dlouhodobě nezaměstnaní

Zdroj: Rose et al. [2001: 29].

SC⁴ a SEG⁵) a snaha reflektovat proměny pracovního trhu (větší flexibilita pracujících a post-fordistická forma organizace práce). Diskuse se orientovala na problém validity nového schématu, i samotné opodstatněnosti použití třídního konceptu. Výsledkem je zavedení klasifikace NS-SEC – UK National Statistics Socio-economic Classification [Rose, O'Reilly 1998], která vychází z Goldthorpeova třídního schématu EGP zohledňujícího zaměstnanecké vztahy, tj. měří aspekty tržní a pracovní situace. U zaměstnanců tak rozlišuje profese podle tří forem regulace pracovního poměru typických pro daná povolání: servisní vztah, pracovní smlouva a smíšená podoba pracovního právní ochrany. Tato klasifikace se oficiálně používá ve Velké Británii od roku 2001 jak pro statistické účely různých institucí, tak v akademickém výzkumu. Základní schéma UK NS-SEC představuje 17 hlavních skupin (Socio-economic Classification), které lze postupně redukovat na 14 (plná verze), 9, 8, 5, 3 socioekonomických tříd (Socio-economic Classes).

Na tuto britskou klasifikaci navazuje i snaha o vytvoření velmi podobné evropské E-SEC – European Socio-economic Classification [Roset et al. 2001]. V současnosti se na vývoji E-SEC podílí konsorcium evropských výzkumných institucí⁶. Cílem je vytvořit konceptuálně jasnou, validní a jednoduše operacionalizovatelnou kategoriální (nominální) socioekonomickou klasifikaci, kterou by bylo možno používat při komparativním výzkumu změn sociální struktury v evropských společnostech vědeckého i sociálněpolitického charakteru. V současnosti existuje první navrhovaná varianta, jejíž redukováná 9-ti třídní verze (obdobu NS-SEC) je v rámečku 1. V budoucnu by měly převzít tuto klasifikaci národní statistické úřady, konečný manuál E-SEC bude k dispozici v roce 2006.

Přestože obě klasifikace měří pozici jedince na základě postavení jím vykonávané profese na trhu práce (zohledňuje tak především kolektivní identitu, korigovanou individuálním zaměstnaneckým statutem), snaží se i o zahrnutí ekonomicky neaktivních. Za tímto účelem byla vytvořena analytická třída „nepracujících a dlouhodobě nezaměstnaných“. Ta v sobě zahrnuje tyto podtřídy: dlouhodobě nezaměstnané a ty, kdo nikdy nepracovali; ostatní aktivní skupiny (neplacení rodinní pracovníci, vojenská služba); neaktivní skupiny (důchodci, studenti, děti) [Rose et al. 2001].

Social Interaction and Stratification Scale (CAMSIS)

O prosazení alternativního indexu sociálního postavení profesí usiluje v posledním desetiletí projekt sociálněinterakční a stratifikační škály CAMSIS – Social Interaction and Stratification Scale [Prandy, Lambert 2003], původně známé jako CS – Cambridge Scale of Occupations [Prandy 1990].

Základním rozdílem interakčního přístupu oproti standardním statusovým či třídním koncepcím je to, že vychází z neapriorního mapování socioprofesionálního prostoru. Při operacionalizaci tedy nejsou dopředu dány dimenze nerovnosti, ale statistickými metodami je stratifikační prostor, reprezentovaný pouze frekvencí výskytu vazeb profesí partnerů (nebo přátel), redukován do jedné hlavní dimenze následně standardizované na škálu. CAMSIS tak v sobě odráží „obecnou strukturu zvýhodnění / znevýhodnění ve společnosti“ [Prandy 1990]. Jediný výchozí teoretický předpoklad tvoří skutečnost, že členové skupin, kteří jsou si sociálně podobnější, mají pravděpodobně mnohem vyšší tendenci vzájemně

sociálně interagovat. Statistickou metodou konstrukce původní CS bylo multidimenzionální škálování, u současné CAMSIS se používá korespondenční analýza nebo log-bilineární modely asociace.

CAMSIS mapuje celý stratifikační prostor, neboť nevychází z omezeného počtu předem stanovených kritérií. Jedná se o intervalový znak, proto lze určit relativní vzdálenosti jednotlivých profesí. Jejím významnou předností v porovnání s nejobzřívějšími klasifikacemi (ISEI, EGP) je, že zohledňuje genderové rozdíly v profesní struktuře. Mezi klasifikacemi odvozenými z kolektivní identity je totiž jedinou, která nabízí oddělenou škálu pro muže a ženy. Také existuje v národních variantách, které berou v potaz různá specifika profesní struktury dané země. Neexistuje tedy jedna umělá „zprůměrovaná“ škála pro celou skupinu zemí. Nicméně díky tomu, že princip sociální interakce, ze kterého vychází, je přítomný ve všech společnostech, a tomu, že škála je standardizována, lze jí využívat i při mezinárodní komparaci [Prandy, Lambert 2003]. Nezávaditelnou výhodou CAMSIS představuje možnost zkonstruovat ji na základě běžně dostupných sekundárních dat původně sebraných pro jiné účely. Stačí, aby byl k dispozici údaj o povolání partnerů (např. cenové šetření, matriční údaje). To nejenže může ušetřit náklady, ale také umožňuje vytváření stratifikační škály do minulosti pro různá historická období.

V současnosti je k dispozici česká verze CAMSIS zkonstruovaná z dat mezinárodního projektu LES (Luxemburg Employment Study) z r. 1994. Odvozena je z třímístného kódování profesí ISCO-88 doplněného o zaměstnanecký status (zaměstnanec/samostatně činný).

Essex Score (IES)

Další indikátor operacionalizující sociální postavení na základě individuální identity, nejedná se tedy o profesní škálu, představuje *Interim Essex score – IES* [Gershuny 2000]. Tento index osobních zdrojů uplatnitelných na pracovním trhu je inspirován ekonomickým konceptem lidského kapitálu. Sociální postavení jedince odvozuje z jeho akumulovaných pozičních vlastností a zahrnuje i ekonomicky neaktivní část populace. IES odhaduje výdělečný potenciál člověka (či domácnosti) a tedy i vlastnictví sociálních zdrojů vázaných na pracovní pozici, které ovlivňují individuální životní šance.

Princip IES je založen na evaluaci specifických kapitálů jedince. Teoretická východiska tohoto konceptu odkazují k P. Bourdieu, podle něhož lze sociální pozice umístit do dvoudimenzionálního prostoru produkčních a spotřebních schopností, a k teorii alokace času G. Beckera, kde koncové uspokojení je výsledkem kombinace času investovaného do tržních komodit a spotřeby (nebo neplacené práce). Mezi teoretické předpoklady ovlivňující zaměstnanecké příležitosti můžeme zahrnout: sociální a kulturní kapitál rodiny (ekonomickou socializaci), dosaženou vzdělanostní a profesní úroveň, záznamy o průběhu zaměstnání a nezaměstnanosti. „Rozdílná úroveň těchto vlastností u každého jedince ovlivňuje dostupnost jím preferovaných aktivit a příležitostí v budoucnosti“ [Gershuny 2000: 48].

J. Gershuny zkonstruoval IES na longitudinálních datech (použito bylo výzkumu BHPS – British Households Panel Study). Tento přístup umožňuje ocenit příjmovou kapacitu i u lidí v produktivním věku mimo pracovní trh ať už krátkodobě (např. ženy na mateřské dovolené), tak dlouhodobě a to na základě jejich kvalifikace, délky nezaměstnanosti a předchozích profesních statusů. Použité proměnné by bylo možné získat i z dat používajících retrospektivní dotazování (především jde o historii zaměstnaneckých statusů).

Vzniklý index lidského kapitálu je odhadem logaritmu podílu jedincova potenciálního příjmu na hodinové mzdě (ve Velké Británii v polovině 90. let), kterou by mohl disponovat, pomocí tzv. Heckmanovy regresní rovnice, do které vstupují tyto znaky: pohlaví, věk, současný profesní status dle *Hope-Goldthorpe Scale* (HGS), profesní statusy za poslední 4 roky, nejvyšší dosažené vzdělání, počet a věk dětí, profese rodičů a dále některé jejich vzájemné interakce a kvadráty [Gershuny 2000: 50].

Tabulka 1. Charakteristiky typologických statusových seskupení. Česká republika 1999, ekonomicky aktivní populace v procentech.

1. Vyšší vrstva odborníků, manažerů a podnikatelů	8,5
2. Malá inkonzistentní skupina nematurantů s vysokými příjmy	2,3
3. Inkonzistentní seskupení vyšších odborníků s pouze středními příjmy	5,6
4. Statusové konzistentní střední vrstva (samostatně činní i odborní zaměstnanci)	24,3
5. Inkonzistentní seskupení středních odborných zaměstnanců a řadových úředníků (převážně žen, s nízkými platy, které se však v domácnostech vyrovnávají na střední materiální úrovni)	16,1
6. Nižší, spíše kvalifikovaná dělnická vrstva se středními příjmy	17,8
7. Nižší, převážně nekvalifikovaná a polokvalifikovaná dělnicko-zemědělská a také hůře placená zaměstnanecká a z malé části i (neúspěšná) živnostenská vrstva	25,4
	100 %

Zdroj: Data 10 let transformace (Sociologický ústav AV ČR, 1999), Tuček et al. [2003: 236].

IES jako index individuálních zdrojů uplatnitelných na pracovním trhu lze použít k odhadu budoucích životních šancí, např. predikce příjmu nebo zdravotního stavu, i pro komplexní mobilitní analýzu.

Multidimenzionální sociální status (MDSS)

a jeho typologické vzorce

V české sociologii se lze vedle mezinárodně standardizovaných indikátorů postavených na kolektivní identitě setkat s tradicí měření vertikální sociální pozice pomocí *Multidimenzionálního sociálně-ekonomického statusu (MDSS)* [Machonin, Tuček et al. 1996; Tuček et al. 2003; Machonin 2005]. Ten tvoří pět dimenzí: složitost práce profese (definována experty, rekódována z ISCO-88), vzdělání respondenta, jeho pozice v řízení, osobní příjem a kulturní aktivity (trávení volného času). Pouze první komponenta je odvozena z kolektivní identity (profese), zbylé čtyři zohledňují individuální pozici jedince. Obvykle jsou pomocí faktorové analýzy extrahovány tři složky syntetického statusu: obecný (první faktor před rotací), kulturní (převládají vzdělání, složitost práce a kulturní úroveň životního stylu) a materiální (převládá postavení v řízení a příjem). Multidimenzionalita tak umožňuje měřit i statusovou inkonzistenci u každého jedince. Získané indexy lze dále kategorizovat (obvykle ekvidistantně na 6 kategorií).

V současnosti se objevil pokus vytvořit novou *Typologii vzorců multidimenzionálního statusu* [Tuček et al. 2003: 220–236; Machonin 2005: 163–164], nikoliv jako pouhé zprůměrování hodnot MDSS pro specifické skupiny, ale na základě kombinací kategorií beroucích v úvahu i dosaženou statusovou konzistenci / inkonzistenci. Využity jsou pouze tři dimenze (redukované kategorie): vzdělání, postavení v řízení a příjem. Pomocí analýzy vnitřní statusové struktury (vztahy mezi jednotlivými dimenzemi statusu) lze českou společnost popsat pomocí 27 kategorií, které byly redukovány na 7 základních statusových klastrů. Jejich popis uvádí tabulka 1. Jak ukazuje Machonin [2005: 166–167], tato typologie odpovídá mnohem lépe diferenciacím objektivních charakteristik, které ovlivňují či jsou ovlivněny statutem (subjektivní status, spotřební úroveň domácnosti a dal.), i subjektivních postojů (např. politické názory, náboženské přesvědčení) než standardní měřítka statusu (ISEI, EGP).

Socioekonomické skupiny (ABCDE)

Ve sféře komerčního výzkumu trhu se nejčastěji používají tzv. Socioekonomické skupiny, známé také pod názvem *Sociální skupiny ABCDE*, resp. *ESOMAR Social Grades* (A, B, C1, C2, D, E1, E2, E3). Tato komplexní klasifikace vycházející především z individuální identity používá jako jednotku klasifikace domácnost. Zahrnuje i ekonomicky neaktivní část populace.

Postup konstrukce mezinárodního standardu Sociálních skupin ESOMAR je následující. Nejprve se odvodí z kombinace zaměstnaneckého statusu hlavy domácnosti (zaměstnanec, podnikatel, důchodce, student atd.) a druhu práce (12 kategorií podobných hl. třídám ISCO) pomocná klasifikace ABCD0, která má 16 kategorií

Rámeček 2. Pomocná klasifikace ABC0 – skupiny postavení v zaměstnání.

1. Vyšší management, ředitelé nebo top manažeři z firem s 6 a více pracovníky
2. Profesionálové na IČO, OSVČ (poradci, právníci atd.)
3. Profesionálové – zaměstnanci
4. Vyšší management, ředitelé nebo top manažeři z firem s méně než 6 pracovníky
5. Střední a nižší management z firem s 6 a více pracovníky
6. Střední a nižší management z firem s méně než 6 pracovníky
7. Vlastníci, nebo partneři firem, vlastníci obchodů, řemeslníci atd. s 6 a více zaměstnanci
8. Zaměstnanci v kanceláři, administrativa
9. Vlastníci, nebo partneři firem, vlastníci obchodů, řemeslníci atd. s méně než 6 zaměstnanci
10. Studenti
11. Zaměstnanci v nemanuálních profesích v obchodu a službách
12. Farmáři, zemědělci, rybáři
13. V domácnosti
14. Kvalifikovaní manuální pracovníci, mistři
15. Nekvalifikovaní manuální pracovníci, pomocní dělníci
16. Důchodci, nezaměstnaní

Zdroj: Staněk [2004], MEDIARESEARCH [2004].

(viz Rámeček 2). V dalším kroku se tyto kategorie rekodují na výslednou socioekonomickou kategorizaci ABCDE (8 nebo 5 kategorií) u ekonomicky aktivních podle vzdělání přednosti domácnosti. U ekonomicky neaktivních (důchodci, nezaměstnaní) se výsledná klasifikace spočítá jako kombinace ABCD0, vzdělání a součtu předmětů domácího vybavení (10 položek) [Staněk 2004].

V minulém roce byla zřízena, pod záštitou Asociace komunikačních agentur ATO, speciální komise a proveden audit k revizi ABCDE klasifikace pro specifika české populace tak, aby byla zajištěna její jednotnost na mediálním trhu [MEDIARESEARCH 2004]. Audit měl za cíl zohlednit rozdílnost příjmů a majetkové poměry u některých profesí vzhledem k situaci ve vyspělých zemích bývalé EU patnáctky a o příjmy u důchodců, kde diferencuje spíše majetek. Vedle přijetí konstrukce mezinárodního standardu ESOMAR byla rovněž uvedena jeho jednotná česká modifikace, která koriguje zařazování do jednotlivých stupňů na základě tzv. Indexu minimálních životních nákladů domácnosti. Tato úprava kategorie homogenizuje z hlediska příjmové úrovně, tj. ekonomické síly. U stejných profesí tak může dojít k zařazení do různých skupin podle příjmu a velikosti domácnosti.

Poznámky

- 1 Text vznikl s institucionální podporou výzkumnému záměru Univerzity Karlovy „Rozvoj české společnosti v EU: rizika a výzvy“ (id. kód MSM0021620841).

- 2 ISEI – International Socioeconomic index, EGP – třídní klasifikace J. H. Goldthorpa, SIOPS – Standard International Occupational Prestige Scale.
- 3 ISCO – International Standard Classification of Occupations.
- 4 SC – Social Class based on Occupation (dříve pod názvem RGSC – Registrar General's Social Classes).
- 5 SEG – Socio-economic Groups.
- 6 Projektu podporovaného 6. rámcovým programem EU se účastní devět institucí, mj. UK Office for National Statistics (ONS); Institute for Social & Economic Research, University of Essex (ISER) a Mannheim Centre for European Social Research (MZES), University of Mannheim.

Literatura

- Ganzeboom, H. B. G., D. J. Treiman 2003. „Three Internationally Standardised Measures for Comparative Research on Occupational Status“. Pp. 159–193 in Hoffmeyer-Zlotnik J. H. P., Wolf, Ch. (eds.), *Advances in Cross-National Comparison. A European Working Book for Demographic and Socio-Economic Variables*. New York: Kluwer.
- Gershuny, J. 2000. „Social position from narrative data“. Pp. 43–65 in Crompton, R., Devine, F., Sabate, M., Scott, J. (eds.), *Renewing Class Analysis*. Oxford: Blackwell Publishers / The Sociological Review.
- Krejčí J., Matějů, P. 1999. „Standardní klasifikace sociálních tříd a statusu“. *SDA Info* Vol. 1, No. 3: 1–4.
- Krejčí J., Matějů, P. 2000. „Klasifikace sociálních tříd a statusu“. Pp. 374–382 in Matějů, P., Vlachová, K. (eds.), *Nerovnost, spravedlnost, politika*. Praha: Slon.
- Prandy, K. 1990. „The revised Cambridge scale of occupations“. *Sociology* Vol. 24: 629–655.
- Prandy, K., Lambert, P. S. 2003. „Marriage, social distance and the social space: an alternative derivation and validation of the Cambridge Scale“. *Sociology* Vol. 37: 397–411.
- Rose, D., O'Reilly, K. 1998. *The ESRC Review of Government Social Classifications*. ESRC Research Centre on Micro-social Change. Swindon: Economic and Social Research Council and London: Office for National Statistics.
- Rose, D., Pevalin, D., Elias, P., Martin, J. 2001. *Towards A European Socio-economic Classification*. Final Report to Eurostat of the Expert Group. London and Colchester: ONS and ISER, University of Essex.
- MEDIARESEARCH 2004. *Porovnání ABCDE klasifikací používaných v Media Projektu a ve společnosti Mediaresearch. Elektronické měření sledovanosti televize metodou TV metrů v České republice*. Praha: Mediaresearch.
- Staněk, M. 2004. *Postup ESOMAR: ABCD*. Interní dokument společnosti Mediaresearch.
- Machonin, P. 2005. *Česká společnost a sociologické poznání*. Praha: ISV.
- Machonin P., Tuček M. (eds.) 1996. *Česká společnost v transformaci*. Praha: Slon.
- Tuček M. (ed.) 2003. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Slon.

Internetové zdroje

UK NS-SEC	http://www.statistics.gov.uk/methods_quality/ns_sec
	http://www.iser.essex.ac.uk/nssec
E-SEC	http://www.iser.essex.ac.uk/esec
CAMSIS	http://www.cf.ac.uk/socsi/CAMSIS

NESSTAR a DDI pro uživatele datových služeb¹

František Kalvas
Sociologický ústav AV ČR

Sociologický datový archiv SOÚ AV ČR (SDA) v současné době připravuje zavedení nového systému pro správu, distribuci a analýzu sociálních dat s názvem NESSTAR². Tento systém již používá několik organizací (např. výzkumný program European Social Survey a některé archivy sdružení CESSDA). Následující článek přináší informace o NESSTARu určené pro uživatele datových služeb, navazuje přitom na text Jiřího Lacha [2002] publikovaný v SDA Info 1-2/2002.

Co je NESSTAR?

Na tuto jednoduchou otázku mohou být čtyři různé odpovědi. Předně je to softwarový balík složený z několika modulů, které umožňují provoz internetového serveru poskytujícího data, publikování dat na tomto serveru a prohlížení, kopírování a analýzu dat z jiných počítačů. Dále je NESSTAR komerční společnost, která tento softwarový balík vyvíjí a distribuuje. Za třetí je NESSTAR také systém distribuce datových souborů. A konečně, NESSTAR představuje síť datových archivů, které tento systém implementovaly, a klientů, kteří služeb archivů pomocí systému a softwaru NESSTAR využívají.

NESSTAR je zdrojem nové kvality datových služeb. V tomto smyslu je možné vidět paralelu mezi tímto systémem a internetem. V jeho případě se ukázalo, že „pouhé“ propojení počítačů a jejich uživatelů vede k novým možnostem využití počítačů a k novému chování uživatelů. NESSTAR analogicky vede k novým způsobům používání dat a především k novému chování uživatelů datových služeb. Podobně jako bylo v počátcích zavádění